

**ROMÂNII
DIN
MUNȚII APUSENI
(MOȚII)
DE**

TEOFIL FRÂNCU și GEORGE CANDREA

Îngrijire ediție și note de
Dr. Marius Mureșan

Cuvânt-înainte de
Prof. univ. dr. Mircea Popa

Asociația Casa Cărții de Știință
Casa Cărții de Știință
Cluj-Napoca, 2019

Teofil Frâncu (n. 23 martie 1844, Benic, jud. Alba – d. 27 mai 1903, Brașov); studii universitare de drept la Sibiu și Cluj. Redactor răspunzător al „Orientului latin” de la Brașov (timp de 2 ani); procuror al districtului Făgăraș; redactor (1876-1884) la „Românul” lui C. A. Rosetti; redactor, timp de un an, la „Gazeta Transilvaniei”; șef de serviciu și șef de birou, timp de peste 40 de ani, la Ministerul Instrucțiunii Publice. Volume publicate: *Rotacismul la Moț și la Istrieni* (1886) și *Românii din Munții Apuseni (moții)* (1888), amândouă împreună cu George Candrea.

George Candrea (1862-1900); studii de teologie; redactor la „Dreptatea” (Timișoara); în 1894 a susținut teza de doctorat cu titlul *Der Begriff Des Erhabenen Bei Burke Und Kant*; profesor la Buzău, Severin, București; a colaborat cu Teofil Frâncu la cele două lucrări evocate mai sus, aducându-și contribuția mai ales la partea lingvistică.

CUPRINS

Notă asupra ediției	11
Cuvânt-înainte de Mircea Popa	13
Prefață (scrisă în 1888)	35

PARTEA I

I. Munții Apuseni	37
II. Românii de la poalele Munților Apuseni	42
III. Mocanii	49
IV. Băiesii (minerii).....	62
V. Termeni speciali la mineri	78
VI. Crișenii.....	82
VII. Târgul de sărutat din Hălmagiu	90
VIII. Moții	95
IX. Târgul de fete din Găina	103

PARTEA II

X. Graiul muntenilor în general și al abruzenilor și moților în special	111
XI. Graiul abruzan	117
XII. Graiul moților	119
XIII. Cuvintele la care „n” se preface în „r”	121
XIV. Cântece populare în rotacism	127
XV. Cuvinte din graiul muntenilor	133

PARTEA III

XVI. Comuna apuseană	144
XVII. Numele de familie la săteni	149
XVIII. Calendarul munteanului	155
Împărțirea zilei și a nopții	155
XIX. Datini	157
Seara de Sfântul Vasile	157
Prinderea Postului Paștilor	158
Sân-Toaderul	160
Patruzeci de Sfinți	162
Sângeorzul	163
Armindenul	164
Ispasul sau Ziua Călușerilor	165
Haidău	167
Sânzâienele	170

Foca și Pălia	171
Pana sau Cununa Grâului	173
Claca câneppei	175
Crăciunul	177
XX. Nașterea	182
XXI. Nunta	185
Cununia la salcia și cununia la judele comunal	209
XXII. Priveghiul și înmormântarea	211
XXIII. Descântece	217

PARTEA IV

XXIV. Colinde	222
XXV. Balade	234
XXVI. Povești	271

PARTEA V

XXVII. Amintiri istorice	322
Dosar critic	338

Respect! Între acești domni, voi aminti pe distinsul profesor de la gimnaziul din Brad, I. German, care mi-a trimis o mulțime de date relative la locuitorii de pe Crișul-Alb; Nicolae Florescu, proprietar în Ighiu, I. Sântu, șeful biroului vamal în Sulina, și N. Pitic, preot în Muncel, mi-au comunicat multe din obiceiurile relative la căsătorie. I. Hada, cantor în Ighii, mi-au trimis o mulțime de *vornici*; S. Ciorbea, preot în Pomor, mi-a dat date relative la înmormântare; Iosif Gomboș, învățător în Vidra de Sus, mi-a trimis frumoase povești din ținutul Moților; Petru Mihuț, învățător în Săcărâmb, mi-a dat unele date privitore la traiul băieșilor; Gerasim Candrea, avocat în Câmpeni, mi-a procurat cea mai mare parte dintre fotografii; iar George Tănăsescu, fost șef de ateliere la Imprimeria Statului, n-a pregetat a se însărcina cu îngrijirea lucrărilor tehnice ale cărții.

Îmi împlinesc, deci, numai o sfântă datorie, exprimând mențiunile domni cea mai adâncă a mea recunoștință pentru binevoitorul sprijin ce mi l-au dat și fără de care lucrarea mea ar fi fost cu neputință.

În cântece, colinde, balade și povești n-am schimbat absolut nimic. Le-am publicat întocmai cum au fost adunate din gura poporului.

București, în martie, 1888.

Teofil Frâncu

I

MUNȚII APUSENI

Munții Apuseni ai Transilvaniei se înalță pe deasupra șesurilor ungare și câmpilor române, și sunt atât de fermecători încât nici fantasia poetică nu-și poate închipui alții mai frumoși și mai romantici. La miază-noapte își răzlețesc coama până în *Curcubeta-mare*, Biharia, *meduina*¹ între Transilvania și Ungaria, iar la miază-zii își lasă măretele lor umbre până pe la Mureș. La răsărit, întinzându-se de la izvoarele Someșului cald și Someșului rece spre Huedin, Gilău, Lona, acoperă cu poalele lor albia Arieșului răsfățată pe câmpia Turzii, iar la apus, apucând la mâna dreaptă pe sub munții Săcărâmbului pe la Geoagiu de Jos, se înalță pe la Căinel, spre izvoarele Crișurilor de unde au plecat.

Ținuturile acestei clasice regiuni se compun din valea Someșului cald și rece, din valea Crișului alb, din valea Arieșului, din valea Abrudului, din valea Ampoiului și din

¹ *Miezuină*, aici cu sensul de hotar între două regiuni, provincii sau țări – [n.ed.]

Reședința poalelor munților de pe țărmul drept al Mureșului, începând de pe la Vințul de Sus și până pe la Șoimuș mai jos de Deva. Din punct de vedere administrativ, aceste ținuturi aparțin la cinci comitate (districte): Cluj, Turda-Arieș, Alba inferioară, Hunedoara și Arad, toate cu reședința autorităților jos la țară.

Între căile de comunicație amintim drumul mare de la Alba-Iulia, pe Ampoiu, în sus la Abrud, de unde apucă în două direcții: una spre Hălmagiu, Baia de Criș, Brad, Băița la Deva, iar alta spre Câmpeni, Bistra, Ofenbaia, Sălcia, la Turda.

Bogățiile naturale de pe această mare întindere de mai multe mii de kilometri pătrați sunt atât de multe și felurite încât ajunge să constatăm că aurul și argintul de sub pământ se întrec cu trufașul gorun și falnicul pin de pe pământ.

Între apele minerale merită mai cu seamă a fi amintite scăldătorile de la Geoagiu de Jos, cunoscute încă din timpul romanilor, care pentru prima oară au întocmit bazinele de piatră ce se întrebunează de atunci și până astăzi.

Numărul locuitorilor, în lipsa datelor statistice, nu-l putem ști. Având însă în vedere mulțimea, desimea și mărimea satelor, credem că e foarte mare și din care numai 5 la sută sunt străini de religie catolică, ariană¹ și

¹ Descrie adeptii învățăturilor teologice ale lui Arius (250-336 d.Hr.), care fac referire la relația dintre entitățile Sfintei Treimi, pornind de la premisa că Iisus era o ființă creată de Dumnezeu, aşadar inferioară lui la un moment-dată. Curentul a revenit în actualitate după Reforma Protestantă, căpătând adepti pe teritoriul Europei. În Marea Britanie, de exemplu, cu referire la secolul al

calvină, pe când restul de 95 la sută sunt români de religie greco-orientală¹ și greco-catolică². Aceste două confesiuni având aceeași formă și credință, preoții trăiesc în cea mai bună înțelegere, lăudând împreună în dulcea limbă română pe împăratul măririlor și poporul îl ascultă cu pietate, necunoscând nicio deosebire. Bisericile sunt frumos construite din piatră și prea frumos zugrăvite, toate sunt acoperite cu tinichea sau șindrile vopsite.

Nu tot astfel ne putem mândri și cu școlile sătești, care lasă mult de dorit și în privința căror autoritățile noastre ecclaziastice școlare ar trebui să arate mai multă tragere de inimă. Încât pentru școlile primare, secundare și profesionale ajunge să spunem cu cea mai mare durere de inimă, că la atâtă amar de suflare românească de pe

XVIII, *Encyclopedie Britannica* arată că: „În perioada modernă, o parte dintre unitarieni sunt de fapt arieni, datorită refuzului de a-l reduce pe Hristos la nimic altceva decât o ființă umană și de a-i atribui o natură divină la fel cu cea a Tatălui”. – [n.ed.]

¹ Ortodoxă – [n.ed.]

² În secolul al XVII-lea, în condițiile izbucnirii Crizei Orientale și creșterii influenței Imperiului Habsburgic, Transilvania a fost anexată de acesta din urmă. În 1691, prin Diploma Leopoldină, Împăratul Leopold I a recunoscut drepturile a patru religii recepte (romano-catolică, luterană, calvină și unitariană), alături de privilegiile pentru trei națiuni, românii fiind excluși. În 1692, preoții ortodocși care acceptau unirea cu Roma li s-au promis drepturi egale cu ceilalți clerici, iar în 1698 românii li s-a oferit posibilitatea de a trece la oricare religie receptă. Deși fiind această situație, în 1697, în cadrul Conciliului de la Alba-Iulia, mitropolitul ortodox Atanasie Anghel a acceptat cele patru principii obligatorii pentru unirea cu Roma: recunoașterea supremaciei papale, a existenței purgatoriului, împărtășirea cu azimă (pâine nedospită, consumată de mozaici la Paști și, de asemenea, folosită de catolici și de Biserica armeană la împărtășanie) și Filioque („și de la Fiul”, un cuvânt latinesc adăugat la afirmația „care purcede din Tatăl” din articolul Crezului de la Constantinopol – 381, care se referă la purcederea Duhului Sfânt). – [n.ed.]

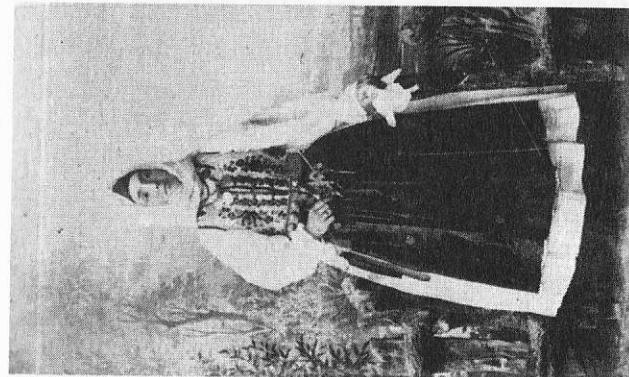
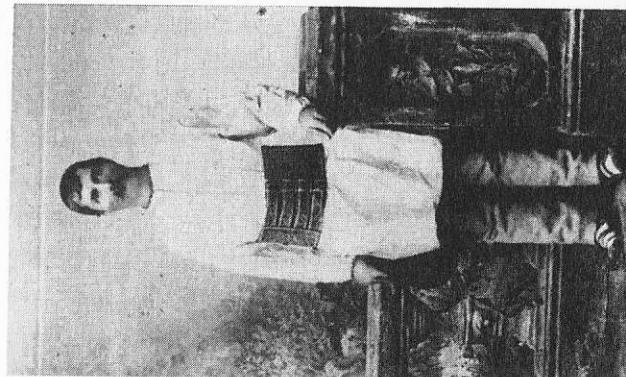
Respectând această mare întindere nu e decât un singur gimnaziu cu 4 clase la Brad¹ și chiar și acesta numai bunul Dumnezeu știe cum trăiește.

Muntenii, în ceea ce privește proverbiala ospitalitate românească, nu vor deloc să fie întrecuți de frații lor câmpeni sau *terani* cum îi numesc ei. Munteanul e fericit, ați putea zice:

Mulțam că mi-ai *cotat* casa
și mi-ai cinstit masa!

Noi pentru a putea fi cât se poate mai scurți și mai lămuritori în descrierea noastră de față, după port și după grai, după trai și după ocupări, vom împărti pe munteni în cinci grupe, rămânând să ne ocupăm cu fiecare grupă în parte și anume cu românii de la poalele munților, cu mocanii, cu băieșii (minerii), cu crișenii și cu moții.

¹ Gimnaziul român ortodox de la Blaj a fost doar al cincilea înființat în Transilvania, după școlile de la Blaj (1754 – greco-catolic), Beiuș (1828 – greco-catolic), Brașov (1850 – ortodox) și Năsăud (1863 – grăniceresc). Inaugurarea s-a făcut în 21 mai 1870, iar între părinții fondatori pot fi enumerați Ioan Pipoș, comitele Zarandului, fruntaș al Revoluției de la 1848; Iosif Hodoș, vicecomite, fost viceprefect al lui Avram Iancu; Amos Frâncu, protonotar, tribun în oastea revoluționară; Iosif Bașa, protopopul Zarandului; mitropolitul Ardealului Andrei Șaguna. – [n.ed.]

Tipuri și porturi de la poalele munților (îngh.).

II

ROMÂNII DE LA POALELE MUNȚILOR APUSENI

Centrul românilor de la poalele Munților Apuseni cu drept cuvânt se poate considera cetatea Bălgadului (Alba-Iulia) de pe dealul Rojomalului, la poalele Mirlăului, care stăpânește strâmtorile Ampoiului. Mirlăul își întinde brațele spre *cetatea Craivii*, de unde de la pârâul Cingăului, pe sub coastele Tibrului, de-a lungul culmilor Bilagului, se deschide șesul Cricăului în mijlocul căruia se zice că e *ochiul pământului*, de care numai cei cu *spirituș* se pot apropia.

Din aceste înălțimi se zăresc, în dreapta și în stânga, turnurile sclipicioase ale bisericilor din satele de sub munți și de sub păduri și care sunt așezate pe văi și pe pâraie printre dealuri, ale căror coaste sunt acoperite cu vii, cu pomi și cu semănături de toamnă sau de primăvară.

Casele, pe cât numai permite poziția locului, sunt la rând, puse pe pivnițe și construite din nuiele sau bârne,

muruite și *văruite* (lipite și spoite) pe dinăuntru și pe dinafără și acoperite cu paie.

Fiecare casă are grădină cu pomi, grădiniță cu legume și cu flori și câte o curte mare în care se găsesc edificiile economice.

De obicei, casele se compun din două odăi cu câte o tindă la mijloc în care e și cuptorul pentru pâine. Una din odăi, care e pentru *primiri*, e spațioasă cu ferestre luminoase și e foarte curată. Lângă ușă e *camnița*¹ de olane verzi sau lespezi de piatră, așezată pe o vatră cu trei picioare și cu *buduroiu*². În fund e o masă nevopsită acoperită cu *măserițe* albe sau cu covoare scumpe de stremături. La stânga e patul din scânduri de brad și al cărui așternut e acoperit cu câte 3 și 6 covoare, deasupra cărora sunt puse pernele în trei grupe paralele, fiecare grupă având câte trei și patru *perini*, care sunt umplute cu fulgi, și peste ale căror tocuri sunt puse fețe de pânză albă de bumbac, cusute cu tot felul de flori de arnicu și de mătase, precum: brădușcani, frăgari, tulipani, trandafiri, stâlpări, dafini și altele, aşa că o asemenea față de pernă costă câte 5-8 florini. Între pat și masă sunt așezate la perete câte două și mai multe lăzi de târg; iar pe după masă și de-a lungul peretelui spre ușă sunt așezate lavițele³ simple sau *înfundate*. Deasupra lavițelor sunt cuierele pe care atârnă *canceiele* (cănițe), care au o formă deosebită și care numai la români se pot vedea. Pe după

¹ Cuptor vechi – [n.ed.]

² Spațiul dintre camniță și perete, unde stau copiii pe vatră. – [n.a.]

³ Scândură lată, fixată pe țăruși de-a lungul unui perete al caselor țărănești, pe care se stă, se doarme sau se țin diverse obiecte – [n.ed.]

politele cuielor sunt înșirate blidele și *tierele* de cositor, porțelan sau pământ. Pe deasupra cuielor sunt *culmele* înșirate pe rude, care se compun din ștergare cu mare măiestrie țesute și cu mai mare cusute; iar între cuiere și lavițe atârnă pe pereți icoane și oglinzi.

Mai la îndemână de casă e *cămara*, în mare rânduială ținută și cu multă curațenie îngrijită. De obicei, fetele mari și nevestele merg în cămară când voiesc să se *gătească* frumos, de unde poporul plin de spirit a creat proverbul satiric la adresa femeilor sulimenite:

Alo¹ raita la cămară
 Cu oglinda susuóră,
 Cu hârtia cu albele
 Cu óla cu rumenele!

Cheile, în afară de cheia de la lada cu bani pe care o are numai bărbatul, le poartă nevestele la brâu, atârnate de *belciug* și cu cât are mai multe, cu atât e mai făloasă.

La masă numai bărbații stau, nevestele și fetele, care servesc, trebuie să stea în picioare, iar babele și copiii mănâncă la vatra focului.

Când nevasta își însوțește bărbatul, el merge înainte, iar ea în urma lui, pentru cuvinte, că el e *flórea grâului* și ea *flórea sórelui*, care se *învîrtesce* și *sucește* după cum merge soarele. Numai în anul întâi al căsătoriei nevasta poate să meargă pe uliță alătura cu bărbatul său și să joace cu cine îi place, pentru că:

¹ Alo înseamnă pleacă, du-te, fugi de aici și e foarte folosit pe la Benic. – [n.a.]

Nevasta nouă e scutită pe un an de dare
 și aici da *ceterașulu* (*lăutar*) de mâncare.

Statura bărbaților e mai mult înaltă și subțire, iar fizionomia lor e mai mult prelungă decât rotundă. Nasul e ca al vulturului, ochii ca murele și sprâncenele dese se îmbină cu genele lungi spre a întuneca și mai mult privirea încisă și pătrunzătoare încât îndată te cunoaște cine eşti și ce voiești.

Cămașa e cusută la guler cu arnici, mânecile la încheiatura pumnului sunt cu *pugnișori* sau *pumnași* de mătase ori de arnici, și e croită cu *clini* atârnăți subsuoară de *pave* sau *păvițe*, care se împreună la piept și la mijlocul spatelor de aşa-numitul *barbur*. Sunt până la genunchi de lungi și se poartă peste cioreci.

Opinca e pe un picior croită și e cu *gurgui*, în forma crestei cocoșului, al cărei vârf, unul se sucește spre stânga și altul spre dreapta. Pieptarele sunt din piele de oaie croite pe trup și deschise. Șerparele sunt late din piele roșie. Țundrele sunt sure sau negre, până mai jos de genunchi și sunt croite cu *clini* din *pânură* de lână bătută în piuă. Pielăriile sunt late și drepte la fund. Mai demult, bărbații purtau părul impletit în *chică* pe care o lăsau să atârne pe la umărul stâng pe piept. Chica o purtau și moții și mocanii și chiar unii din mureșeni și târnăveni. Astăzi, acest obicei a început să dispară.

Frumusețea și bogăția broderiei portului femeiesc variază după cum e darea de mână a omului. Catrința, care se mai numește zadie, opreg și păstură, e țesută din strămături și cusută cu *fir*, iar *perpetă* (*șurț*) e de creton sau de mătase aleasă din târg. De o admirabilă frumusețe sunt

Reșit brăcilele și brăurile, cu care se încing fetele. Părul nevestelor e împletit în cosițe late, trase peste o ureche și îmbrobodite cu o năframă mare peste care atârnă un potilat alb ca lebăda. Femeile nu poartă decât aşa numitele cizme pe ramă și dintre toate hainele lor cea mai de podoabă este *cojocul*, care costă de la 40 până la 60 florini și fără de care nicio fată nu se poate mărita.

Rasa vitelor, mai cu seamă a celor de muncă, e mare, cu coarnele lungi, în lături suct și răsucit crescute. Vitele sunt cu multă îngrijire ținute. În fiecare din *poetile* (grajduri), se rânește și seara se astern paie pentru culcat; iar duminicile pe la prânzul mare, vitele se țesală și li se dă sare amestecată cu tărâțe.

Plugăritul se face cu multă osteneală. Pământul trebuie bine gunoit și pentru grâu de toamnă trebuie de trei ori arat: o dată la *ogor*, a doua oară la *piruit* și a treia oară la *semănat*.

Cultura viilor se face pe o scară întinsă. Între viete, cele mai răspândite sunt *jordana*, *liampura* și *grasa*, iar cea mai renomată calitate a vinului e aceea de la Rojomal, Șard, Ighiu, Telna și la Benic. Cât despre cantitate e atât de mare încât dacă întrebî pe un sătean de la Cetea de unde e, îți răspunde cu mândrie:

De la Cetea aina-daina
Beați vinul cu donița.

Comerțul cu poamele, de cum încep să se coacă cireșele de la Mada și *măgdălanele* (caise) de la Galda, nu se mai sfârșește până primăvara.

Cel mai întins comerț însă, se face cu așa-numitele mere roșioare de pe la Benic, Galda, Cetea, Geomal etc. Acești meri se cultivă cu mare îngrijire și pretutindeni se găsesc altoiți prin grădini.

Coaja merelor e roșie purpurie și se culeg pe la începutul lui octombrie de către culegători anume deprinși, care știu să umble cu scările ca scriitorii cu condeiele. Merile culese se păstrează în țarcuri anume făcute în pivnițe. Paralel cu peretii se fac garduri de nuiele bine bătute cu maiul, care să înădesc cu bolta pivniței; acest loc astfel îngrădit se numește țarc.

Comerțul ce se face cu aceste mere și meri e de mai multe feluri. Posesorul vinde rodul anului, fie primăvara când e mărul înflorit și acesta se numește *pe o tunsore*, fie toamna când poamele sunt coapte, și acesta se numește *pe ce se vede*, ori iarna cu *ruptul* (adica cu țarcul) pe ce-o da tērgul și norocul.

Merii (pomii) se mai pun la speculanți și ca ipotecă pentru mai multe *tunsoare*, rămânând banii *peritorii*. Sub acest termen din urmă se înțelege că la expirarea anilor pentru cât au fost ipotecați merii trebuie eliberăți fără restituirea banilor împrumutați, și pentru care ca dobânzi s-au luat roadele anuale. De asemenea, se mai pun merii ca ipotecă și pe timp nedeterminat încât la înapoierea sumei împrumutate, care, bineînțeles, numai iarna se poate înapoia, pomii trebuie să fie descărcați de ipoteca ce apăsa asupra lor.